

DIN CAZUISTICA ABSOLUTISMULUI LUMINAT. REFORMELE LUI POMBAL ÎN PORTUGALIA

MIHAI MANEA

Problematika absolutismului luminat se constituie printre cele mai complexe în dezbateră științei istorice contemporane¹. Reprezentînd o formulă originală de guvernare politică în Europa secolului al XVIII-lea, absolutismul luminat a apărut pe fondul crizei generale a societății feudale. El a încercat să realizeze printr-o amplă politică reformatoare o adaptare silită a structurilor feudalismului la noile realități social-economice impuse de evoluția relațiilor de producție capitaliste. Într-un stat rămas în esență tot feudal, monarhii luminați, perfect conștienți de necesitatea unor înnoiri, s-au străduit cu sprijinul filozofilor iluminiști să alinieze burghezia edificiului feudal cu scop de a-l salva. Desigur, o astfel de politică a fost specifică cu precădere formațiunilor statale feudale în care contradicțiile social-economice și politice nu au atins un grad înalt încît să genereze izbucniri revoluționare. Varietatea formelor sale în timp și spațiu a fost dată de particularitățile social-economice și politice, nivelul de dezvoltare al relațiilor capitaliste, personalitatea monarhiei și a oamenilor politici ș.a. Din această perspectivă cazul Portugaliei ni se pare edificator. Deși a cuprins o perioadă de timp scurtă absolutismul luminat lusitan a fost produsul factorilor interni și externi și s-a încadrat organic în ansamblul operei reformatoare din Europa Luminilor. Forma sa specifică a fost *absolutismul luminat ministerial*, întruchipat cu cinste de marchizul de Pombal². Numele său s-a înscris cu cinste în galeria ilustrațiilor săi contemporani de idei și fapte îndrăznețe, precum : Kaunitz, Strüensee, Aranda, Tanucci, Du Tillot, Brühl și alții.

¹ Andrei Magyari, *Unele considerații privind absolutismul luminat*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Historia“, 1983, p. 8—23 ; Pentru o bibliografie exhaustivă vezi „Bulletin of the International Committee of Historical Sciences“ (în continuare „BICHS“), vol. II, Nr. 9, June 1930, p. 541—552 ; vol. V, Pt. III, Nr. 20, July 1933, p. 785—804 ; *L’Absolutisme Eclairé*, Publié par B. Köpeczi, A. Soboul, E. H. Balász, D. Kosary, Akadémiai Kiado, Ed. du C.N.R.S., Budapest, Paris, 1985, p. 339—361.

² Vezi pe larg *Memoires de Sébastien-Joseph de Carvalho et Mello...*, Lisbonne et Bruxelles, 1784 ; *L’Administration de Sébastien-Joseph de Carvalho et Mello, conte de Oyeras, marquis de Pombal*, Amsterdam, 1786 ; *Cartas... do marquês de Pombal*, Lisboa, 1820—1824 ; *Mémoires of the Marquis of Pombal, with extracts from his writings and from dispatches in the State Paper Office*, Published by John Smith, London, 1843 ; J. Créteineau-Joly, *Histoire religieuse, politique et littéraire de la Compagnie de Jésus*, tome V, Paris, 1853 ; P. Dühr, *Pombal, Sein Charakter und seine Politik*, Freiburg, 1891 ; Jean du Hamel de Breuil, *Un ministre philosophe, Carvalho, marquis de Pombal*, in „Revue Historique“, Vingtième

Proeminenta personalitate a omului politic lusitan s-a afirmat în condițiile deplinei decăderi economice și politice a Portugaliei în secolul al XVIII-lea³. Astfel, Nicolae Iorga scria : „În curînd dinastia de Bragança nu va face decît să servească mai ales pe englezi contra francezilor... Acești regi... nu reprezintă decît niște agenți ai unei politici europene mult mai puternică decît dinșii“⁴. Ca urmare a tratatelor economice din 1654, 1661 și mai ales 1703⁵, încheiate cu Portugalia, Marea Britanie controla practic economia lusitană. Tutela economică britanică este ilustrată de numeroase cifre. În 1731 Anglia a furnizat Portugaliei de patru ori mai multe produse manufacturiere decît Franța⁶. Două decenii mai târziu, două treimi din necesitățile economice ale statului lusitan au provenit din Anglia⁷. Aurul, zahărul, bumbacul, tutunul, mirodeniile și sclavii negri, principalele produse din colonii erau transportate în metropolă cu vase engleze și date în schimbul produselor de manufactură și a obiectelor de lux din Franța și Țările de Jos. Valoarea produselor engleze importate în Portugalia în 1750 a ajuns la nivelul de un milion de livre⁸. Descoperirea în 1695 a unor mari rezerve aurifere în Brazilia⁹ nu a izbăvit economia lusitană în ciuda intensei exploatați. Majoritatea veniturilor obținute au fost utilizate însă în scopuri, altele decît cele productive¹⁰. Vinul de Madeira și

année, tome LIX, Septembre-December 1895, p. 1—35 ; tome LX, Janvier-Avril 1896, p. 1—27 : 276—306 ; Camillo Castello Branco, *Perfil do Marques de Pomba*, Lisboa, 1900 ; Joao Lúcio de Azevedo, *Excertos de um historiador anônimo do Marques de Pombal*, în „Revista de Historia“, tome X, 1921, p. 28 și urm ; idem, O, *Marques de Pombal e seu tempo*, 2 vol., „Revista de Historia das Ideias“, Instituto de Historia e Teoria das Ideias, Faculdade de Letras, Coimbra, 1982 (vezi recenziile Franciscăi Iosa în „Revue des Études Sud-Est Européennes“, Tome XXII, Juillet-Septembre 1984, p. 291—293) ; L'Absolutisme Eclairé, p. 291—297.

³ Vezi L. A. Revello da Silva, *Historia de Portugal seculos XVII—XVIII*, 5 vol., Lisboa, 1860—1871 ; J. M. Latino-Coelho, *Historia politica e militar de Portugal desde of fins de seculo XVIII ate 1814*, tome I, Lisboa, 1874 ; Albert Silibert *De Portugal. Méditerranéen-à la fin du l'Ancien Regime, XVIII-e siècle-debut du XIX-e siècle*, Paris, 1966.

⁴ Nicolae Iorga, *Țara latină cea mai depărtată în Europa : Portugalia, Note de drum și conferințe*, Editura Casei Școalelor, București, 1928 p. 123.

⁵ Tratatul din 1703, cunoscut și sub numele de tratatul Methuen, după numele ambasadorului englez la Lisabona, care l-a negociat, a deschis piața portugheză produselor industriale și textile britanice. Textul în G. Chelmers, *A Collection of Treaties between Great Britain and other Powers*, vol. II, London, 1790, p. 309 ; vezi și A. D. Francis, *The Methuens and Portugal 1691—1708*, Cambridge, 1966 ; C. A. Hanson, *Economy and Society in Baroque Portugal 1668—1703*, London, 1981.

⁶ A. H. Oliveira de Marques, *History of Portugal*, vol. I, *From Lusitania to Empire*, Columbia University Press, New York — London, 1972, p. 386 ; vezi și H. E. S. Fisher, *The Portugal Trade, A Study of Anglo-Portuguese commerce 1700—1770*, London, 1971.

⁷ Clive Day, *History of Commerce*, London, 1926, p. 186.

⁸ Leo Gershoy, *L'Europe des princes éclairés 1763—1789*, Fayard, Paris 1966, p. 136.

⁹ Vezi pe larg C. R. Boxer, *The Golden Age of Brazil 1695—1750*, California University Press, 1962.

¹⁰ În deceniul trei al secolului al XVIII-lea valoarea producției de aur a minelor din Brazilia a fost de 3 200 livre anual, din care coroana a preluat o cincime. Numai între 1725—1750 veniturile coroanei de pe urma aurului brazilian s-au cifrat la 71 milioane de cruzados. Cf. H. V. Livermore, *A New History of Portugal*, At the University Press, Cambridge, 1966, p. 206.

în special de Porto a fost principalul produs de export al Portugaliei, fiind tot mai mult solicitat de Țările de Jos, Marea Britanie, Suedia, Danemarca și principatele germane¹¹. Dar și acesta era rezervat într-o mare cantitate pieții britanice. Între 1704 și 1712, 67⁰/₁₀₀ din producția viticolă a fost exportată în Anglia¹². De asemenea, Portugalia a oferit economiei europene ulei de măsline, sare, lână, fructe, pește sărat.

La nivel social-politic, monarhia lusitană a înfățișat în prima jumătate a secolului al XVIII-lea unul din exemplele cele mai conservatoare. Către 1750 monopolul forțelor feudale era atotputernic în Portugalia. Nobilimea și clerul s-au bucurat de largi privilegii economice și politice și au deținut marile proprietăți feudale funciare grupate la sud de fluviul Tejo¹³. Dintr-o populație de 2,5 milioane de locuitori¹⁴, 20 000 au făcut parte din diverse ordine religioase, ca : lazariștii, iezuiții, marianii, ursulinele, concepționiștii, barbadinii, ce au patronat 900 de așezăminte de cult. Ordinele religioase au simbolizat un puternic sprijin politico-ideologic din metropolă și din colonii. Inchiziția și-a continuat opera nefastă condamnând între 1684 și 1747, 4672 persoane la pedepse diferite¹⁵. De remarcat este și nivelul redus de dezvoltare economică și politică a burgheziei, cea comercială fiind doar un grup social restrâns. Altădată un oraș prosper și înfloritor, Lisabona a trăit la jumătatea secolului al XVIII-lea într-o sărăcie lucie, fiind renumită în Europa prin numărul mare de cerșetori și rata crescută a criminalității. Călătorul englez William Beckford of Fonthill, ce a vizitat capitala lusitană la sfârșitul primei jumătăți a secolului a consemnat că „nici un alt cerșetor nu se aseamănă cu cel portughez.”¹⁶ În capitala țării, alături de palate elegante ale nobilimii, minăstiri și biserici o zecime din locuitori erau în căutarea unui adăpost¹⁷. Poziția strategică a Portugaliei, porturile sale la Oceanul Atlantic au interesat în mod particular cercurile oficiale de la Londra în perspectiva unui conflict cu Spania și Franța. Un diplomat britanic acreditat la Lisabona a caracterizat Portugalia drept „țara bigoților cu porturi strategice”¹⁸. S-au adăugat gravele pierderi de teritorii din imperiul colonial lusitan în favoarea Marii Britanii și Țărilor de Jos.

¹¹ Cantitatea de vin exportată a sporit de la 632 barili între 1678—1687 la 44 487 barili între 1798—1807. Cf. A. H. Oliveira de Marques, *History of Portugal*, p. 385.

¹² *Ibidem*.

¹³ *L'Absolutisme Éclairé*, p. 292.

¹⁴ *Ibidem* ; -date aproximativ asemănătoare dau și Joel Serrao, *Cronologia geral da historia de Portugal*, Lisboa, 1977, p. 155 și A. H. Oliveira de Marques, *Historia de Portugal*, toma, I. Lisboa, 1977, p. 518.

¹⁵ A. H. Oliveira de Marques, *History of Portugal*, p. 402.

¹⁶ William Beckford of Fonthill, *Travel Diaries*, Edited by G. Chapman, vol. II, At the University Press, Cambridge, 1928, p. 171.

¹⁷ Marcus Cheke, *Dictator of Portugal, A Life of the Marquis of Pombal*, London, 1938, p. 4.

¹⁸ Will and Ariel Durant, *The Story of Civilisation*, vol. X, *Rousseau and Revolution*, Simon and Schuster, New York, 1967, p. 260.

Așadar pe fondul crizei de structură a societății feudale portugheze din secolul al XVIII-lea necesitatea modernizării s-a resimțit acut. Tendința de înnoire a fost susținută de unele vîrfuri ale ierarhiei feudale, *estrangeirades*, ce au căutat în realitățile europene un model ideal. Acestei categorii i-a aparținut Pombal¹⁹. S-a născut la 13 mai 1699 la Soure în apropiere de capitală, într-o familie de mici nobili. A urmat cursurile universității din Coimbra, unde a studiat cu pasiune istoria, știința politică și a legislației, ceea ce i-a folosit mai târziu în opera sa reformatoare. Introdus în cercurile curții regale de cardinalul Motta, a îndeplinit importante misiuni diplomatice la Londra, între 1738 și 1743 și la Viena între 1745 și 1750. Activitatea pe care a desfășurat-o a fost bine apreciată în cercurile diplomatice europene²⁰. La 10 ianuarie 1750, Blondel, reprezentantul francez la Viena transmitea la Paris : „Domnul de Carvalho a fost multă vreme ministrul portughez la Londra... El a fost, de asemenea, însărcinat cu refacerea prestigiului electorului de Mayença... În aceste afaceri a dat dovadă de înțelepciune... și-n special de răbdare, prin care și-a câștigat respectul nu doar a părților interesate, dar și a miniștrilor de externe și a persoanelor de seamă de la Curte“...²¹. În schimb în 1759 contele Merlé de Beauchamp, ambasadorul Franței la Lisabona scria curții de la Versailles : „Domnul de Carvalho a fost angajat succesiv ca ministru al Majestății Sale Prea Creștine la Londra și Viena, dar nu a lăsat... decît impresia unei considerații mediocre“²². Urmare a calităților sale și prestigiului câștigat în 1750 a fost numit la secretariatul afacerilor sale și externe. În 1756 Iosif I (1750—1777) l-a confirmat în funcția de prim-ministru, în care a făcut dovada unor indiscutabile calități de om politic. Adept convins al concepțiilor filozofice ale lui Verney, Sarmento, Ribeiro Sanches, Luis da Cunha, Alexandre de Gusmao și sprijinit de colaboratori devotați, precum : Letti, abatele Platel, Mansilla, d'Acunha, d'Acosta, Pereira de Figuieredo, Pombal a întreprins o îndrăzneată operă reformatoare, ce a privit întregul ansamblu lusitan. După părerea cercetătorului maghiar H. Bach, în guvernarea sa se pot distinge patru faze, după cum urmează : 1) 1750—1759, în care reformele au vizat sfera economicului și religioasă ; 2) 1760—1763, în care s-a acordat atenție reorganizării forțelor armate ; 3) 1764—1770, în care prioritatea a reținut-o economia și 4) 1770—1777, în care s-a înfăptuit reforma instrucțiunii publice²³.

În domeniul economic, Pombal a profesat o politică inspirată de mercantilism, deși gîndirea fiziocraților l-a marcat nu de puține ori²⁴. S-a conferit un sprijin deosebit dezvoltării agriculturii, pescuitului, meșteșuguri-

¹⁹ Numele său a fost Sebastian de Carvalho e Mellos. Ulterior a fost înobilat cu titlurile de conte de Oyeras și marchiz de Pombal (1770).

²⁰ Vezi și scrisorile din 1770 adresate de Maria Thereza contesei de Oyeras în Conde da Carnota, *The Marquis of Pombal*, Longmans, London, 1870, Anexă.

²¹ *Ibidem*, p. 28—29.

²² Jean du Hamel de Breuil, *op. cit.*, în „Revue Historique“, 1895, p. 6.

²³ *L'Absolutisme Éclairé*, p. 293—294.

²⁴ Vezi pe larg Jorge B. de Macedo, *Problemas de historia da industria portuguesa no seculo XVIII*, Lisboa, 1963 ; idem. *A Situação Economica no tempo de Pombal, Alguns aspectos*, Porto, 1951.

rilor și comerțului. S-au înființat numeroase manufacturi subvenționate de stat, în care se produceau hirtie, ceramică, textile, zahăr și produse metalurgice. Preocupat de emanciparea totală de sub controlul britanic, Pombal a inițiat fondarea de companii comerciale, în care statul a participat cu un număr mare de acțiuni. Dintre acestea amintim : *Companhia Geral da Agricultura das Vinhas do Alto Duero* (1756), *Companhia da Asia Portuguesa* (1753), *Companhia do Grao. Pará e Maranhao* (1755—1758), *Companhia Geral de Pernambuco e Paraíba* (1756), *Companhia Geral das Reais Pescarias do Reino do Algarve* (1773). Tot cu sprijinul financiar al statului s-a creat *Junta do Comercio*, care a înlocuit o veche organizație comercială, *Meza dos homens de negocia Maranhao*. Pentru a pune în valoare eficient imensele bogății ale coloniilor, în speță ale Braziliei, au fost luate măsuri pentru facilitarea comerțului între metropolă și colonii. Astfel, în 1752 s-a interzis exportul de aur și monedă din Brazilia în alt stat decât Portugalia. Criza financiară gravă din secolul al XVIII-lea a imprimat primului ministru o politică meticuloasă privind finanțele. Pombal a tatonat piața financiară în scopul măririi veniturilor statului, pe căi legale sau ilegale. Confiscarea de bunuri ale mării nobilimi și ale ordinelor religioase din metropolă și colonii a fost doar una din metodele utilizate. Ordinul iezuiților, al Sf. Ighațiu, agustinii, franciscanii au fost greu afectate de desființarea unor mănăstiri, pierderea de venituri, înlăturarea unor privilegiu economice și financiare. Mănăstirea de la Mafra a fost deposedată de renta anuală de 80 000 florini²⁵. La 27 ianuarie 1778, diplomatul austriac Lebzelttern comunica curții de la Viena : „Un vas sosit recent de la Goa a adus relicve ale... sfintului Francisc Xavier... și pe care marchizul de Pombal le-a ridicat în ciuda unui mare scandal. Ele constau din opt cufere pline de vase și obiecte de aur și argint“²⁶. În 1761 s-a restructurat trezoreria statului (*Erário Real*), care a fost obligată să încunoștiințeze guvernul despre totalul veniturilor și cheltuielilor înregistrate. Pombal a promovat cu îndrăzneală o politică legislativă pe deplin adecvată obiectivelor sale centralizatoare²⁷. Curțile de justiție și tribunalele au devenit mai accesibile, iar procedura de judecată mai puțin costisitoare. În 1769 s-a publicat *Lei da Boa Razao*, care a propus rațiunea drept fundament ideologic al oricărui act legislativ. Activitatea profund reacționară a unor membri ai anturajului curții regale și întreținerea unui personal mult prea numeros pe seama bugetului țării, l-au determinat pe primul ministru să reducă drastic efectivele de la curte, ceea ce i-a atras ostilitatea înverșunată a mării nobilimi și a clerului superior. Cu sprijinul unor militari străini, prințul Karl de Mecklenburg—Sterlitz, contele Wilhelm Lippe-Bückenburg și a unor ofițeri britanici, efectivele armate au fost reformate și au atins cifra de 32 000 soldați, iar flota 13 nave de linie. Capacitatea și energia lui Pombal s-au dovedit din nou în 1775, când un

²⁵ Jean du Hamel de Breuil, *op cit.*, în „Revue Historique“, 1895, p. 32.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Vezi și L. Cabral de Moncada, *O século XVIII no legislação de Pombal*, în *Estudies de Historia do Direito*, „Acta Universitatis Conimbrigensis“, 1948, p. 83—126.

groaznic seism a răvășit Lisabona și a ucis 15 000 persoane²⁸. „Om admirabil..., nu s-a lăsat intimidat. În mijlocul primejdiei, el a luat toate măsurile... și după zece ani Lisabona era complet refăcută“²⁹. Referitor la situația din colonii, eforturile lui Pombal s-au îndreptat cu precădere asupra Braziliei. Deși prevederile actului din 25 mai 1773, prin care sclavia a fost abolită nu au privit și coloniile, totuși structura societății coloniale s-a modificat prin unificarea administrativă și promovarea localnicilor în funcții. Capitala coloniei Brazilia s-a mutat de la Bahia la Rio de Janeiro, iar în 1777 teritoriul Maranhao a fost încorporat Braziliei.

Cea mai importantă acțiune reformatoare a lui Pombal, a cărui exemplu a fost urmat în anii ulteriori în Franța, Spania, Italia, a fost cea religioasă, ce s-a concretizat în alungarea iezuiților³⁰. Schițând o revigorare a raporturilor între biserică și stat, în sensul unui control eficient al celui din urmă asupra primeia, Pombal a lovit fără cruțare în reprezentanții marii nobilimi și clerului superior, agenți ai anarhiei politice în țară și a consolidat statul și odată cu el, puterea monarhiei. Primul ministru și-a manifestat în acest mod adevărată adieziunea la curentul reformativ din biserică catolică din secolul al XVIII-lea, întruchipat în febronianism³¹. Primele semne au apărut încă în 1751, când s-a interzis Inchiziției să patroneze *autodafé*-uri fără aprobarea guvernului. Activitatea economică bogată desfășurată de iezuiți în așezările de misionari (*reducciones*) din Paraguay³², a fost greu lezată de companiile comerciale instituite de Pombal. În 1750, după ce guvernator al Paraguayului a fost numit fratele lui Pombal, Francisco Xavier de Mendoza, s-a semnat un tratat lusitano-spaniol prin care Portugalia a primit, în schimbul forțului Novo Colonia cedat Spaniei, șapte misiuni iezuite la granița dintre Brazilia și posesiunile spaniole. Acestea trebuiau să fie colonizate cu portughezi, în locul indienilor, ce erau alungați. Rezistența băștinașilor, a fost interpretată la Lisabona drept rezulta-

²⁸ Vezi pe larg T. D. Kendrik, *The Lisbon Earthquake*, London, 1956 ; Suzanne Chantal, *La vie quotidienne au Portugal après le tremblement de terre de Lisbonne de 1775*, Paris, 1960 ; J. A. França, *Une ville des lumières, La Lisbonne de Pombal*, Paris 1965.

²⁹ Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 93—95. Reconstrucția orașului s-a desfășurat sub directă îndrumare a arhitecților Eugenio dos Santos și Carlos Mardel.

³⁰ Vezi pe larg Viscount de Santarem, *Quadro elementar das relacoes politicas e diplomaticas de Portugal*, 18 vol., Lisboa, 1842—1860 ; Oppermann, *Pombal und die Jesuiten, Hannover, 1845* ; J. Crétineau-Joly, *Clement XIV et les Jesuites*, Paris, 1853 ; A. Ferrao, *O marquês de Pombal e a expulsão dos Jesuitas 1759*, Coimbra, 1932 ; Thomas Campbell *The Jesuits*, New York 1921 ; C. Hollis, *Histoire des Jesuites*, Paris, 1959 ; Antonio José Saraiva, *Inquisicao e Cristaos-Novos*, Porto, 1969 ; Mario Domingos, *O marquês de Pombal, O homem e a sua época*, Lisboa, 1970 ; Mauricios Domingos, *Gomes Dos Santos, O „Abbê Platel“ mercenario de Pombal*, in „Anais“, II, Serie, vol. 22. 1973. p. 279—305.

³¹ J. Küntziger, *Febronius et le febronianisme, Étude historique sur le mouvement réformateur provoqué dans l'église catholique au XVIII-siècle par Febronius suffragant de Trêve, et l'origine des reformes religieuses de Joseph II*, in „Mémoires... publiés par l'Academie Royale des Sciences, des Lettres et de Beaux Arts de Belgique, tome XLIV, Bruxelles, 1891.

³² Vezi pe larg M. Mörner, *The political and economic activities of the Jesuits in the la Plata region, The Habsburg Era*, vol. I, Stöckholm, 1953.

tul intrigilor iezuiților, de a căror rol reacționar Pombal era deja convins. Actul radical al alungării iezuiților a fost precedat de o serie de măsuri preliminare, pe seama deteriorării grave a raporturilor între monarhia portugheză și papalitate. La 19 septembrie 1757 s-a ordonat printr-un decret regal îndepărtarea confesorilor iezuiți de la curtea regală. Mai mult, însărcinatul cu afaceri al Portugaliei la Roma, Francisco de Almada e Mendoza a primit instrucțiuni să colaboreze la orice manifestație antiiezuită. Ulterior, o scrisoare a curții de la Lisabona către papa Benedict al XIV-lea (1740—1758) a acuzat pe iezuiți că „...au sacrificat toate obligațiile politice, civile, naturale și religioase, pentru a deveni stăpîni... și chiar... pentru a uzurpa puterea suveranului”³³. Suveranii pontifi, Benedict al XIV-lea și respectiv Clement al XIII-lea (1758—1769) au decis efectuarea unor anchete privind iezuiții din Portugalia, dar rezultatul lor nu a fost concludent. Tentativa de la 3 septembrie 1758³⁴ contra lui Iosif I a permis lui Pombal să treacă la desăvîrșirea reformei sale religioase³⁴. Teribila teroare dezlănțuită a țintit membrii de seamă ai opoziției nobiliare și clericale³⁵. În perioada represiunii antiiezuite 9 000 călugări iezuiți au fost arestați, dintre care 4 000 se mai aflau în închisori la sfîrșitul guvernării sale. Rapoartele diplomatice austriece menționează exilarea de înalți prelați. La 24 iunie 1760 agentul Jail anunța exilarea arhiepiscopului de Bahia. La 1 iulie 1760 același cita pe cardinalul de Aquilan. La 31 ianuarie 1764 o notă secretă din Lisabona pomenea despre episcopul de Belem și Para, ca avînd domiciliul forțat. În scrisorile din 26 aprilie 1778 și 21 iunie 1778, consulul austriac la Lisabona, Stockeler informa guvernul habsburgic despre exilul episcopului Malghaes și al teologului Dom Mendez da Costa. În sfîrșit, Lebzelter stăruia în scrisoarea sa din 19 decembrie 1778 către Kaunitz despre condițiile grele ale exilului episcopului de Coimbra³⁶. Iezuiții au fost încriminați că au incitat la săvîrșirea atentatului și de aceea la 19 ianuarie 1759 pămînturile aflate în proprietatea ordinului au fost expropriate și multe minăstiri închise. La 3 septembrie 1759 s-a hotărît prin decret regal expulzarea iezuiților. „Acești funcționari religioși, fiind corupți și uitînd în mod deplorabil de Legea Sfîntă, manifestîndu-se incapabili prin vicii abominabile și învederate, vor fi pedepsiți și expulzați din teritoriile Majestății Sale ca trădători rebeli, adversari notorii... ai puterii regale și se ordonă sub amenințarea cu moartea ca nici o persoană... să nu-i admită în vreuna din posesiunile regale sau să comunice cu ei”³⁷. Majoritatea iezuiților au plecat în Italia, unde au fost găzduiți de dominicani. Ca

³³ Marcus Cheke, *op. cit.*, p. 50.

³⁴ *Raccolta di documenti autentici e scritture pubblicate dalla corte di Lisbona, dopo l'attento della notte di 3 Settembre 1758 contra la Sagra Persona di... Giuseppe I, Re di Portugalia*, 3 vol., Lugano, 1773; vezi și scrisorile diplomaților austrieci Kail, Lebzelter, Khevenhüller către Kaunitz, date februarie 1766 — august 1781 din Lisabona, în Jean du Hamel de Breuil, *op. cit.*, în „Revue Historique”, 1896, p. 21—27.

³⁵ Mario Domingues, *op. cit.*, p. 273—313; J. Crétineau-Joly, *Histoire... de la Compagnie de Jesus*, tome V, p. 142—144; 145; 157—161; 166—169.

³⁶ Jean du Hamel de Breuil, *op. cit.*, în „Revue Historique”, 1896, p. 279 și urm.

³⁷ Thomas Campbell, *op. cit.*, p. 462; vezi și Samuel J. Miller, *Portugal and Rome c. 1748—1830, An aspect of the Catholic Enlightenment*, Rome, 1978.

o încununare, Portugalia a rupt relațiile cu Roma în iunie 1760, când legatul papal la Lisabona, Acciajuoli, a fost îndepărtat și s-a desființat deosebirea între creștinii vechi și noi (evrei și mauri creștinizați).

Fără doar și poate că guvernarea pombalină s-a tradus printr-un remarcabil avînt al culturii, sub impactul ideologiei iluministe³⁸. Instrucțiunea publică a dominat îndeosebi atenția primului ministru fiind un excelent mijloc de formare a cadrelor necesare modernizării. *Junta da Directoria Geral dos Estudos e Escolas* a primit misiunea să exercite controlul asupra întregului sistem de învățămînt. Cu participarea efectivă a ilumiștilor Francisco de Lemos, Joao Perreira Ramos și Cenáculo, învățămîntul lusitan s-a reprofilat³⁹. S-au pus bazele unor noi școli, a căror număr total a ajuns la 837, ca de exemplu : *Real Colegio dos Nobres* și Școala de Comerț din Lisabona. Imprimeria regală condusă din 1768 de italianul Nicolo Pagliardini, a desfășurat o bogată activitate publicistică. Lisabona și-a îmbogățit zestrea urbanistică cu noi cartiere și cu Piața Calul Negru, care a adăpostit o imensă statuie a lui Iosif I, simbol grandilocvent al absolutismului monarhic. Și totuși, ca un paradox în plină epocă iluministă, sub imperiul unor vechi orientări de factură conservatoare, *Mensa Censoria* a interzis în Portugalia lucrările lui John Locke, Thomas Hobbes și Jean-Jacques Rousseau. Regimul pombalin a sucombat brusc la moartea în 1777 a lui Iosif I. Fiica sa, Maria Francisca (1777—1792), catolică fanatică, a încurajat reacțiunea nobiliară, ceea ce a determinat dizgrația ministrului⁴⁰. Decretul regal din 16 august 1781 i-a cerut omului politic lusitan să se retragă la moșia sa de la Pombal, unde a și murit la 8 martie 1782.

Conservatorismul nobiliar și clerical a pus capăt experienței reformiste din secolul al XVIII-lea în Portugalia. Dar a fost oare pombalismul un curent progresist ? Părerile contemporanilor și chiar ale istoricilor diferă. De la accentele critice la cele laudative, istoria a consemnat o personalitate de prim rang, dar și controversat⁴¹. În perioada trecerii de la absolutism la liberalism, Pombal a imaginat o masivă intervenție a statului în toate compartimentele ansamblului economic, social-politic și cultural. Metodele dictatoriale, regimul de teroare l-a îndreptat deopotrivă contra nobilimii și clerului, dar și a burgheziei în formare și maselor populare cînd cele din urmă s-au opus măsurilor sale. Lipsa unor forme instituționale puternice, precum parlamentul, reazim al opoziției, a facilitat în mare măsură deschiderile noi și largi operate de pombalism. Evident, bi-

³⁸ José Sebastiao da Silva Dias, *Portugal e a Cultura Europeia (seculos XVI e XVIII)*, Coimbra, 1953 ; Antonio Sérgio, *Breve interpretacao da historia de Portugal*, Lisboa, 1977.

³⁹ Antonio Sérgio, *op cit.*, p. 125—126.

⁴⁰ Vezi pe larg C. D. Beriao, *Maria I 1777—1792*, Lisboa, 1934.

⁴¹ Jean du Hamel de Breuil, *op. cit.*, în „Revue Historique“, 1895, p. 1—35. Michel Lheritier, *Le rôle historique du despotisme éclairé, particulièrement au XVIII-e siècle*, în „BICHES“, vol. I, Pt. V, Nr. 5, July, 1928, p. 601 ; *L'Absolutisme Éclairé*, p. 295—296.

lanțul reformelor sale este departe de a fi pozitiv, căci multe dintre reforme nu au rezistat. Eșecul politicii comerciale, lipsa unui program economic, coerent și eficient, dominația capitalului britanic, inflația menținută la cote moderate, tendința din ce în ce mai pronunțată a ministrului către dictatură, au rămas realități ale istoriei lusitane, care nu au putut fi anulate fie și de experiența a trei decenii. Moștenirea pombalismului a fost continuată în linii generale de José de Scabra da Silva, secretar de stat la Ministerul de Interne (1788—1790) și de Rodrigo de Sousa Coutinho, secretar la Ministerul Marinei (1795—1803) și la cel al Afacerilor Externe (1807—1812). Prin implicațiile sale profunde, pombalismul deși de scurtă durată a pregătit intrarea societății lusitane în societatea capitalistă și a contribuit la prosperitatea și renașterea Portugaliei, din care a făcut un nume pe eșichierul european.